

Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie VI

(Oblasti

a specializace)

Soudobá sociologie VI

(Oblasti a specializace)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:

prof. PhDr. Peter Ondrejkoovič, DrSc.

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2014

ISBN 978-80-246-2558-4

ISBN 978-80-246-2583-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodní poznámka editora / 7

Dana Hamplová

Sociologie rodiny / 9

Slavomíra Ferenčuhová

Sociologie města / 21

Věra Majerová

Sociologie venkova / 42

Jaroslava Štastná

Sociologie v kontextu oboru sociální práce / 64

Jan Urban

Environmentální sociologie / 84

Michal Růžička, Laco Tóušek

Sociální exkluze: její prostorové formy a měnící se podoby / 117

Martin Vávra

Sociologie práva / 142

Žuzana Podaná

Sociologická tradice v kriminologii / 159

Petr Sak

Sociologie výchovy a vzdělávání / 172

František Kalvas

Sociologie médií a masové komunikace / 192

Obsah

Paulína Tabery, Jiří Vinopal

Sociologie veřejného mínění: Veřejné mínění jako sociální proces a komunikační koncept / 213

Jana Duffková

Sociologie volného času / 230

Irena Slepíčková

Sociologie sportu – význam, přístupy a témata studia sportu v sociologickém pohledu / 245

Alois Surynek

Sociologie práce a organizace / 274

Marek Německý

Politická sociologie, nebo sociologie politiky? / 305

Karel Černý

Sociologie armády a války / 318

Sandra Kreisslová

Etnicita a etnický konflikt z pohledu sociálních věd / 339

Jan Váně

Sociologie náboženství: Soudobé trendy / 359

Jiří Šubrt

Historická sociologie / 383

Úvodní poznámka editora

Tímto šestým svazkem se uzavírá série učebních textů, které pod označením *Soudobá sociologie* začaly vycházet v roce 2006. Odborné informace, poznatky a vědecké názory se dynamicky proměňují a rychle zastarávají. Texty, které byly v celé šestisvazkové řadě publikovány, jsou určitým svědectvím o tom, jak vypadala sociologie na počátku nového tisíciletí. Dnešním čtenářům zprostředkovávají poznání, které má stále ještě aktuální charakter, za několik let to však budou dokumenty o již překonané minulosti. I proto je vhodné publikační řadu *Soudobé sociologie* I–VI ukončit nyní, v okamžiku, kdy časový rozestup mezi prvním a posledním svazkem není ještě příliš značný.

Připomeňme, že první díl *Soudobé sociologie* s podtitulem *Teoretické koncepte a jejich autoři* [2006] se zaměřil na klíčové postavy soudobého sociálněvědního myšlení (I. Wallerstein, Z. Bauman, A. Toffler, N. Luhmann, R. Münch, A. Giddens, M. Castells, U. Beck, A. Honneth, N. Fraser, A. Etzioni). Obsah druhého dílu [2007] je ve své podstatě vymezen názvem *Teorie jednání a sociální struktury* (obsahuje kapitoly věnované konceptům H. Blumera, H. Garfinkela, E. Goffmana, P. Bergera, T. Luckmanna, R. Collinse, J. Habermase, P. Bourdieua, J. S. Colemana, neopozitivismu, funkcionalismu, diskurzivní analýze, sociální stratifikaci, kohezi, důvěře, sociálnímu kapitálu a deviaci). Kapitoly třetího dílu *Diagnózy soudobých společností* [2008] referují o podstatných otázkách života v soudobých společnostech (vědní, informace, ekologie, práce, kvalita života, sociální stát, kultura, postmoderna, multikulturalismus, globalizace, rizika, konflikty) a o autorech, kteří se jimi zabývají (D. Bell, A. Touraine, R. N. Bellah, G. Schulze, G. Lipovetsky, J. Baudrillard, P. Virilio, J. Alexander). Čtvrtý svazek *Aktuální a každodenní* [2010] zahrnuje různorodou tematiku (sociobiologie, trvale udržitelný rozvoj, kulturní studia, feminismus, distributivní spravedlnost, typy kapitálů, střední třída, vysoké a populární umění, symbolické násilí, náboženství, sociální síť, grounded theory) a portréty několika dalších postav soudobého sociologického myšlení (R. Sennett, M. Maffesoli, B. Latour, M. Juergensmeyer). Pátý

díl *Teorie sociální změny* [2013] je soustředěn na různé přístupy spojené s tematikou evoluční teorie, moci, revoluce, formování států a národů, demokratizace, modernizace, problémů soudobého světa a sociálních hnutí.

Poslední, šestý svazek se orientuje na jednotlivé sociologické oblasti a specializace. Jsou v něm obsaženy kapitoly věnované sociologii a sociologickým aspektům rodiny, města, venkova, sociální práce, životního prostředí, sociální exkluze, práva, kriminologie, výchovy a vzdělávání, médií a masové komunikace, veřejného mínění, volného času, sportu, práce a řízení, politiky, armády, války, etnicity, náboženství a historické sociologii. Jednotlivé kapitoly byly napsány čelnými reprezentanty představených oblastí sociologického bádání. Jsou mezi nimi zastoupeni odborníci s odlišnou délkou praxe a různorodou odbornou zkušeností. Pevně doufáme, že i tento závěrečný svazek přinese našim čtenářům poučnou a obohacující četbu a že bude představovat důstojnou tečku za celým mnohaletým projektem.

Jiří Šubr

Sociologie rodiny

Dana Hamplová

Oblast sociologie rodiny

Vymezení oblasti sociologie rodiny není jednoduché, protože otázky spojené s rodinným chováním vstupují do celé řady sociologických subdisciplín, počínaje výzkumem sociální stratifikace přes sociologii dětství a genderová studia až po sociologii zdraví či sociologii náboženství. Slovy známého českého sociologa proslulého knihami o rodině Iva Možného – „sociologie rodiny je dnes tak rozvětvená, že ztrácí vnitřní konzistenci“ [Možný 1999]. Přehledová kapitola na téma sociologie rodiny se však nemusí vyrovnat jen s velkým množstvím nekonzistentního materiálu, ale komplikuje ji i fakt, že se rodinou zabývají mnohé sociologii příbuzné obory jako psychologie, demografie, antropologie, religionistika, populační studia či ekonomie, a velká část současných studií se pohybuje někde na pomezí těchto disciplín.

Otázka rodiny, rodinné struktury a rodinného chování přitahovala sociologii od samého počátku a rodina byla i objektem prvního empirického sociologického výzkumu ve 40. letech 19. století. Tehdy se francouzský důlní inženýr Frédéric Le Play vedený snahou o sociální reformu a nápravu sociálního úpadku francouzských dělnických vrstev zaměřil na studium rodinných účtů, které vnímal jako nejpodstatnější informaci o organizaci rodinného života. Výsledky svých výzkumů a analýz rodinných účtů pak Le Play interpretoval v rámci nostalgických představ o stabilních a soudržných rodinách v předindustriálním období [Le Play 1877]. Domníval se totiž, že sociální úpadek tehdejšího francouzského dělnictva je důsledkem života v nukleární rodině, která je v principu nestabilní (odtud Le Playovo označení *nestabilní rodina*) – vzniká a zaniká s manželským párem, dospělé děti odcházejí po sňatku z domova a pociťují jen malé závazky vůči rodičům a sourozencům.

Rodinou se zabývali i téměř všichni otcové-zakladatelé sociologie od Augusta Comta po Emila Durkheima¹, do centra pozornosti sociologie se však rodina dostala především v 50. letech 20. století v souvislosti s rozvojem strukturního funkcionalismu. Funkcionalistické bádání o rodině se spojuje především se třemi autory – sociology Talcottem Parsonsem a Robertem F. Balesem² a antropologem Georgem P. Murdockem³, jejichž práce ovlivňovaly sociálněvědní myšlení o rodině po několik desetiletí. Přínos strukturního funkcionalismu pro výzkum rodiny přitom nespočívá jen v tom, že z této instituce udělal významný objekt bádání, ale i tím, že obrátil pozornost k samotné otázce, jak lze rodinu definovat a nakolik je tato definice univerzální. Otázkou, co rodina vlastně je (nebo spíše co si sociologové myslí, že rodina je), začíná i tato kapitola.

Definice rodiny v sociologii

V základu akademického přístupu leží vymezení objektu výzkumu a výjimkou není ani sociologie rodiny. Ačkoliv se otázka, co vlastně rodina je, může zdát poměrně primitivní, odpověď na ni jednoduchá není. Alespoň ne pro sociální vědce. Když v roce 1937 na univerzitě Yale vznikl nápad vytvořit databázi údajů umožňující srovnávací výzkum sociální struktury v řadě rozdílných kultur a civilizací, jednou z prvních otázek, na kterou se výzkumníci snažili najít odpověď, bylo, jak lze klasifikovat různé rodinné systémy a zda mají něco společného.⁴ Během 40. let tak vznikla databáze antropologických informací o podobách rodiny ve 250 soudobých i historických společnostech a nejznámější shrnutí tohoto – na svou dobu zcela unikátního – projektu podal ve čtyřsetstránkové knize *Social Structure* George P. Murdock [1949]. Základní tezí, kterou tento autor ve zmíněné knize představil, bylo, že nukleární rodina není pouze formou rodiny typickou pro euroatlantickou civilizaci, ale je univerzálním rodinným uspořádáním. Jednotlivé společnosti se však liší v tom, v jakém vzájem-

¹ Dobrý a stručný přehled klasických přístupů k rodině lze nalézt např. v knize Ivo Možného *Sociologie rodiny*.

² Parsons, Talcott – Robert F. Bales. 1956. *Family Socialization and Interaction Process*. London: Routledge.

³ Murdock, George P. 1949. *Social Structure*. New York: The Macmillan Company.

⁴ Původní projekt vznikl na Institute of Human Relations pod názvem Cross-Cultural Survey. Do povědomí však tato iniciativa vešla spíše pod názvem Yale Area Data (Files), později jako Human Relations Area Files.

ném poměru nukleární rodiny jsou – tyto rodiny se totiž mohou spojovat jako atomy v molekule do složitějších uskupení. V polygamických společnostech bývají nukleární rodiny spojené dohromady vícenásobnými svazky jednoho z účastníků, v širších (např. vícegeneračních) rodinách se nukleární rodiny spojují po linii rodiče–děti. Na základě Murdockova výzkumu pak vznikla tzv. klasická definice rodiny, která *rodinu chápe jako sociálně legitimizovaný svazek, jehož hlavním cílem je plození a ochrana dětí a legitimizace potomstva a pro který je typické vymezení práv a povinností mezi jednotlivými členy, vzájemné ekonomické závazky a jasně vymezený životní prostor* [Berger 2002].

I když se zdá, že jistou formu nukleární rodiny (nebo kombinace několika nukleárních rodin) najdeme ve většině společností, mnozí dnešní sociologové přesto univerzalitu tohoto rodinného uspořádání zpochybňují, a to především na základě vývoje moderních západních společností v posledních desetiletích. Bezprecedentní bohatství, vysoká životní úroveň a v neposlední řadě i sociální zajištění spojené s rozvojem státu sociálního blahobytu totiž umožnily vysoký nárůst alternativních rodinných uspořádání a do značné míry odklon od nukleární rodiny. Někteří autoři tento vývoj považují za natolik zásadní, že již nehovoří o sociologii rodiny, ale *sociologii rodin* [Scott et al. 2004; Newman – Grauerholz 2002].

Rozrůznění rodinných forem

Sociologické práce zdůrazňující mnohost rodinných forem vycházejí z prudkých změn, kterými rodina v druhé polovině 20. století v rozvinutých společnostech prošla. Od 60. let 20. století⁵ se zásadně transformovaly jak představy, normy a očekávání spojené s rodinným životem a partnerstvím, tak rodinné chování samo. Mezi nejzásadnější změny patří expanze nesezdaných soužití (*kohabitací*),⁶ nárůst počtu dětí narozených mimo manželství a rostoucí nestabilita svazků. Mezi nejrozší-

⁵ K zásadní transformaci rodinných hodnot i chování došlo v podstatě ve všech evropských společnostech, jednotlivé země se však liší v časování těchto změn. Zatímco v západní Evropě se začala rodina prudce měnit v 60. letech, v jižní Evropě k tomu docházelo v letech osmdesátých a ve východní Evropě v letech devadesátých.

⁶ Pod pojmem nesezdané soužití (*kohabitace*) se označuje partnerské soužití muže a ženy, kteří nevstoupili do manželství.

řenější „alternativní“ rodinné formy tak v důsledku tohoto vývoje patří nesezdané rodiny (rodiny s nesezdaným párem v čele), tzv. rekonstituované rodiny (rodiny, ve kterých má alespoň jeden z partnerů děti z předchozího svazku) či neúplné rodiny vzniklé rozvodem či v důsledku svobodného mateřství. Vysokou pozornost přitahuje i otázka soužití osob stejného pohlaví, kterému se – přestože se jedná o početně marginální fenomén – na stránkách sociologických prací zaměřených na nové rodinné formy věnuje přinejmenším stejně pozornosti jako svobodnému mateřství nebo rodinám s nevlastním rodičem. Za možná překvapivě vysokou popularitou této otázky se nepochybně skrývá politizace tématu, ale především sociologická interpretace připisující homosexuálním svazkům zásadní roli v transformaci rodiny v době pozdní modernity [Sokolová 2009].

Důraz na rozrůznění rodinných forem a posuny v časování rodinných událostí obrací pozornost sociologů studujících rodinu k otázce životní dráhy. Počátky výzkumu životní dráhy jsou spojeny se jménem amerického sociologa a psychologa Glena H. Eldera, který jako jeden z prvních poukázal na to, že život člověka a jeho individuální životní dráha musí být chápána jako sled sociálně definovaných událostí a rolí [Elder 1998, 1985]. Sled i časování těchto rolí přitom vycházejí jak z individuálních zkušeností, tak z historického a socioekonomického kontextu a teorie životní dráhy (*life course theory*) se tak snaží propojit individuální mikro-rovinu se společenskou makro-rovinou.

Mezi nejčastěji studované události životní dráhy patří v sociologii rodiny odchod od rodičů, vstup do prvního partnerského svazku a jeho forma (manželství versus nesezdané soužití), narození prvního dítěte, rozvody či rozpady nesezdaných soužití. Posloupnost a časování jednotlivých přechodů přitom nejsou náhodné, ale souvisí jak s ekonomickými podmínkami, tak věkovými normami a normami posloupnosti. Perspektiva rodinné dráhy zdůrazňuje, že rodinnou situaci jedince nelze chápat staticky, ale dynamicky jako sled přechodů mezi jednotlivými stavy, které nejsou – s výjimkou narození dítěte – nevratné [Chaloupková 2010]. Svobodní lidé mohou vstoupit do manželství, manželé se mohou rozvést a vrátit se do svobodného stavu či vstoupit do dalšího manželství. Dynamická přitom není jen rodinná situace jedince, ale i rodina sama jako sociální jednotka prochází expanzí a kontrakcí, výsledkem formování a rozpadů manželství a partnerských svazků bývají rodinné vztahy přehajující domácnost.

Teoretické přístupy vysvětlující transformaci rodiny

Teorie, která se snaží vysvětlit změny, ke kterým v rodinném chování v druhé polovině 20. století došlo, lze klasifikovat do dvou skupin: normativní teorie zdůrazňující význam hodnot a norem v transformaci rodinného chování a strukturální/ekonomizující teorie poukazující na zásadní proměnu pracovního trhu a roli institucionálních faktorů.

Teorie druhého demografického přechodu

Mezi nejvlivnější a v současnosti patrně nejvyužívanější normativní přístupy patří teorie druhého demografického přechodu Dirka Van de Kaa, teorie postmaterialistických hodnot Ronalda Ingelharta a Giddensova koncepcce čistého vztahu. Teorie druhého demografického přechodu byla původně formulována nizozemským demografem Dirkem Van de Kaa v 80. letech 20. století [Van de Kaa 1987], velmi rychle si však získala popularitu nejen v evropské, ale i americké demografii a sociologii a v současnosti představuje dominantní paradigma výkladu rodinného chování. Jak již napovídá sám název, teorie druhého demografického přechodu se vymezuje oproti *teorii prvního demografického přechodu*, který byl v evropských populacích završen před druhou světovou válkou a při kterém se snižoval sňatkový věk, porodnost i dětská úmrtnost a „kvalita“ dětí začala být důležitější než jejich kvantita [Rychtaříková 2002]. Pro tzv. *druhý demografický přechod* je charakteristické další omezování plodnosti, ale oproti prvnímu demografickému přechodu zároveň dochází k odsouvání sňatků do vyššího věku, rozšíření nesezdaných soužití a nárůstu počtu dětí narozených mimo manželství. Mezi normativní teorie tento přístup řadíme, protože ačkoliv Van de Kaa [1993] věnoval pozornost sociální struktuře, technologickému vývoji a hodnotám, klíčovou roli v jeho teorii hraje hodnotová změna, která umožnila, aby se technologické a strukturální změny typické pro moderní společnost mohly projevit.

Rodina a post-materialistické hodnoty

Hodnotám připisuje zásadní roli při proměně moderní rodiny i americký politolog Ronald Inglehart [Inglehart 1990], který se sice prvotně nezaměřoval na vysvětlení změn v rodinném chování, rodina je však jedna z oblastí, v níž se podle něj projevuje přechod od materialistických k post-materialistickým hodnotám. „Materialistické hodnoty“ se podle Inglehartovy definice vztahují k fyzickému blahobytu a bezpečí, zatímco

„post-materialistické“ hodnoty se soustřeďují na kvalitu života. Tradiční rodina a rodinné hodnoty lze podle Ingleharta přiřadit k „materialistické orientaci“, protože souvisejí s potřebou bezpečí. Dnešní mladé generace se však cítí bezpečnější díky bezprecedentnímu bohatství moderních společností a rozvoji sociálního státu, který převzal zodpovědnost za přežití i základní životní standard, a nemusejí proto dbát na vytváření primárních vazeb a stálých vztahů ani na tradiční rodinné vztahy. Můžou si naopak dovolit klást větší důraz na nezávislost, seberealizaci a sebevyjádření, a vyhovuje jim proto nesezdané soužití, které s sebou nese méně závazků než manželství.

Rodina a Giddensův volně plynoucí vztah

Důraz na nezávislost a neochotu se vázat stojí i v centru teorie tzv. volně plynoucího (*confluent*) či čistého (*pure*) vztahu Anthony Giddense [Giddens 1992]. Giddens se domnívá, že se v současných „post-moderních“ společnostech změnilы samy principy, na nichž se vztahy zakládají, a dřívější představu romantické lásky nahradil tzv. volně plynoucí či čistý vztah, v němž proti sobě stojí dva lidé jako dvě nezávislé individuality. Giddensův „volně plynoucí“ či „čistý vztah“ se zcela rozchází s romantickou představou výjimečnosti a trvalosti a nesnaží se předstírat, že pravá láska je věčná a ten druhý je ten jediný a nenahraditelný. V „čistém vztahu“ prý již nejde o to, najít toho pravého partnera, ale o samotnou emocionální vazbu. „Čistý vztah“ nemusí být podle Giddense v žádném případě monogamní a trvá jen do doby, „než se něco změní“ a dokud oba partneři ve vztahu nacházejí dostatek uspokojení. Giddensovy představy vycházejí z přesvědčení, že ideál romantické lásky souvisel s oddělením domova od světa práce, proměnou vztahů mezi rodiči a dětmi a „vynálezem“ mateřské lásky, v době emancipace a rovnosti však na takových zastaralých konceptech nelze vztah postavit.

Zmíněné tři teorie sdílejí důraz na normativní vysvětlení změn rodinného chování a všechny vycházejí z předpokladu, že transformace rodinných struktur, k níž v druhé polovině 20. století došlo, je důsledkem nových hodnot a na nich založených voleb. Pokud tedy lidé odkládají vstup do manželství a častěji se rozvádějí, je to především důsledek toho, že ideál celoživotního monogamního svazku ztrácí v současné společnosti na přitažlivosti. I když všechny zmíněné teorie připouštějí i vliv dalších faktorů, většinou je považují za druhotné. Například podle Ingleharta hrály ekonomické faktory klíčovou roli ve společenských procesech v ob-

dobí rané industrializace, v moderních společnostech však jejich význam zásadně poklesl. Přístupy, které jsme nazvali strukturálními či ekonomizujícími, naproti tomu naopak podtrhují důležitost proměny pracovního trhu a institucionálních faktorů. K této perspektivě se řadí jak různé verze teorie racionální volby, tak například genderové přístupy zdůrazňující problematiku harmonizace práce a rodiny.

Rodina a teorie racionální volby

Teorie racionální volby jsou založeny na předpokladu, že člověk jedná relativně racionálně, a to i v případech skutečností, které jsou opředeny celou řadou romantických představ a ideálů, jako je například navazování partnerských vztahů a zakládání rodiny. Jinými slovy – lidé zvažují, jaké dopady bude mít určité jednání na jejich život a k čemu povedou činy a aktivity, pro které se rozhodnou, vybírají z různých variant, zvažují očekávané přínosy a ztráty a své chování volí tak, aby dosáhli žádoucího stavu a minimalizovali ztráty. V nejobecnějším významu teorie racionální volby poukazují na to, že lidé jsou zaměřeni k nějakému cíli a jednají způsobem, o kterém si myslí, že je v rámci daných možností k danému cíli dovede. Klasická teorie racionální volby tento cíl definuje pomocí ekonomických pojmů maximalizace užitku (i když se v žádném případě nemusí jednat o maximalizaci ekonomického či finančního prospěchu, jak by mohl tento pojem naznačovat).

Pro sociologii rodiny jsou z teorií racionální volby nejvýznamnější práce ekonomické školy označované jako New Home Economics (někdy rovněž chicagská škola) a jednoho z jejích hlavních představitelů Garyho S. Beckera [Becker 1996]. Beckerův hlavní přínos spočívá v aplikaci ekonomické analýzy na neekonomické stránky života, například zakládání rodiny a hledání partnera. Becker vycházel z toho, že hlavním důvodem, proč muži a ženy zakládají rodinu, je „produkce“ dětí, a to nejen ve smyslu kvantity, ale v moderní společnosti především ve smyslu kvality. Z hlediska tohoto cíle je pak podle Beckera pro rodinu vždy výhodná dělba práce a to, aby každý z partnerů rozvíjel jiný typ lidského kapitálu. Becker tento přístup vysvětluje na příkladu dvou lidí, kteří mají stejné předpoklady pracovat v domácnosti i stejné předpoklady uspět na trhu placené práce. Pokud každý začne investovat do specializovaného kapitálu, zvýší se efektivita obou a vzroste i celkový „produkt“ domácnosti.

Jak tato koncepce souvisí se změnou rodinného chování? Becker předpokládá, že v okamžiku, kdy ženy začaly opouštět domácnost a nastupovat do placeného zaměstnání, vzrostla cena jejich času a manželství přestalo přinášet tolik výhod jako dříve, protože to narušilo pro obě strany výhodnou dělbu práce. Pokles sňatečnosti a nárůst rozvodovosti je pak přímým důsledkem rostoucí zaměstnanosti žen a nižší výhodnosti manželství.

Jedním z hlavních kritiků Beckerovy koncepce je Valeria Oppenheimerová [Oppenheimer 1988], která rovněž zdůrazňuje roli pracovního trhu, Beckerovu koncepci však odmítá. Poukazuje totiž na to, že jeho přístup zdůrazňující specializaci a dělbu práce v rodině umí vysvětlit chování pouze těch jedinců, kteří se rozhodnou manželství nikdy neuzavřít, nedává však odpověď na otázku, proč lidé sňatky odkládají. V současné transformaci rodinného chování se jedná především o odklad vstupu do manželství do vyššího věku. Oppenheimerová tak odmítá klasickou teorii racionální volby v podobě, jak ji vytvořila New Home Economics, a navrhuje alternativní teorii, která rovněž vychází z principů racionální volby a koncepce sňatkového trhu.

Její teorie nepředpokládá, že by existovalo jedno univerzální vysvětlení, proč sňatky odkládají muži a proč se později vdávají ženy, ale navrhuje vysvětlovat odklady u obou pohlaví jinak. V obou případech se však soustředí na pracovní trh a předpokládá, že výběr partnera je dnes náročnější a delší proces než dříve. V minulosti mohly ženy vstupovat do manželství mladě, protože informace o vlastnostech, které byly podstatné pro jejich úspěch na sňatkovém trhu (základní osobnostní charakteristiky, fyzická přitažlivost, náboženské vyznání či sociální původ), jsou relativně dostupné už v mladém věku. Nástup žen do placeného zaměstnání však podle Oppenheimerové změnil kritéria výběru a i v případě žen začíná být důležité, jak uspějí na pracovním trhu, tedy i v případě žen je třeba počkat, až se projeví jejich výdělečný potenciál. Posun sňatkového věku v případě mužů lze připsat tomu, že se od 60. let zhoršuje pozice mladých mužů na pracovním trhu, a je tedy potřeba déle čekat, až se jejich pracovní dráha stabilizuje a bude možné určit jejich budoucí životní styl. Nesezdané soužití je podle Oppenheimerové jedním ze způsobů, jímž mladí lidé odpovídají na rostoucí nejistotu ohledně ekonomických rolí. Nabízí totiž výhody manželství i svobodného stavu, protože s sebou nenese dlouhodobé závazky, ale zároveň umožňuje, aby se mladí lidé nemuseli vzdávat společného ži-

vota, a nemuseli tak platit cenu za „sexuální izolaci nebo promiskuitu“ [Oppenheimer 1994, 1988].

Teorie Garyho Beckera a v podstatě i teorie Valerie Oppenheimerové vysvětlují změnu demografického chování změnou ceny a příjmů. Pro Beckera je základním motivem pro vstup do manželství „produkce“ dětí, pro Oppenheimerovou maximalizace příjmu domácnosti, oba však předpokládají, že preference (cíle lidského jednání) se nezměnily. Richard Easterlin vytvořil ekonomický model demografického chování, který však předpokládá, že změna ceny vyvolává i změnu preferencí [Macunovich 1998; Easterlin 1975]. Easterlin se totiž domnívá, že pokud se uzavření sňatku stává nákladnější, lidé přestanou o vstup do manželství usilovat a zvolí jiné životní cíle. Základním pojmem Easterlinovy teorie je tzv. relativní příjem mužů (*male relative income*), který vyjadřuje poměr mezi příjmy a hmotnými aspiracemi. Hmotné aspirace odrážejí materiální zázemí, na které si mladí lidé zvykli u svých rodičů, schopnost dosáhnout podobného materiálního standardu jako rodiče však závisí na početní síle daných generací a na tom, jak velké konkurenci čelí při vstupu na pracovní trh. Silné ročníky čelí vyššímu tlaku na pracovním trhu, a volí proto jiné životní cíle než manželství a rodičovství, pro slabé ročníky je počátek pracovní dráhy snadnější, vstup do manželství méně obtížný, a proto i více žádoucí.

K ekonomizujícím teoriím vysvětlujícím posuny v rodinném chování lze přiřadit i genderově orientované přístupy zdůrazňující důležitost harmonizace rodiny a práce v současném rodinném chování či studie sociální politiky a jejích dopadů na rodinné chování. Tyto práce se zaměřují především na odklad rodičovství, případně bezdětnost, jež vysvětlují jako důsledek obtížného skloubení rodinné a pracovní dráhy žen. V jádru argumentace tohoto přístupu stojí rozdíly v úhrnné plodnosti skandinávských zemí, kde rodinná politika podporuje vysokou zaměstnanost žen, skloubení práce a rodiny a egalitárnější dělbu rolí mužů a žen v rodině, a zemí jižní Evropy, kde převládají tradičnější vzorce chování a kde je pro ženy relativně obtížné rodinu a práci skloubit [Castles 2003].

Česká sociologie rodiny

V úvodu jsme se zmínili, že oblast sociologie rodiny je natolik rozsáhlá, až ztrácí vnitřní konzistenci. Roztříštěnost je charakteristická i pro sou-

časnou českou sociologii rodiny a výčet všech témat, která byla v posledních letech zkoumána, a všech studií, které byly publikovány, by vydal na několik tiskových stran. Sociologií rodiny se navíc zabývá celá řada pracovišť (např. Sociologický ústav AV ČR, katedry sociologie na Karlově univerzitě a Masarykově univerzitě, katedry demografie na Přírodovědecké fakultě a Vysoké škole ekonomické, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí atd.). Jakákoliv snaha o obecnější přehled vývoje této sociologické sub-disciplíny v českém prostředí je proto nepochybně zásadním zjednodušením, a takto je třeba rozumět i následujícím odstavcům.

Pokud vývoj českého sociálněvědního zkoumání rodiny opravdu velmi zjednodušíme, můžeme říct, že 90. léta se nesla ve znamení diskuse o prudkém poklesu sňatečnosti a plodnosti, k němuž po roce 1989 došlo. Velmi zjednodušeně řečeno, střetávaly se tu v zásadě dva interpretační rámce – pro brněnskou sociologickou školu v čele s Ladislavem Rabušicem byl typický důraz na normativní vysvětlení změn rodinného chování (především snahu o aplikaci teorie druhého demografického přechodu), zatímco v pražské sociologické a demografické škole převažoval důraz na ekonomické faktory, i když zastánce obou přístupů bylo možné nalézt na obou koncích dálnice D1. Paralelně s tímto dominantním tématem probíhaly i další, i když možná méně viditelné, ale pro dlouhodobý vývoj disciplíny zásadní aktivity. Mimo jiné je třeba vyzdvihnout činnost badatelů zaměřených na historickou demografii, a to jak z řad demografů (Ludmila Fialová), tak z řad historiků (Eduard Maur). Díky jejich mravenčí práci získáváme stále lepší představu o tom, jak vypadala česká rodina v minulosti a jak si stojí například při srovnání tzv. západo- a východoevropského sňatkového chování [Fialová 1996]. Zapomenout však nesmíme ani na fascinující esej *Proč tam snadno...* [1991], v němž se Ivo Možný pokusil nastínit význam rodinných sítí v kolapsu socialistického režimu.

Pro následující desetiletí pak bylo typické jak pokračování v jednoznačné orientaci na empirické studie, tak zásadní rozrůznění studovaných témat i interpretačních rámců. Rostoucí pozornost je v současnosti věnována mezigeneračním vztahům a stárnutí, sociálněekonomické diferenciaci rodinných forem, genderové rovnosti, otázce péče o děti a harmonizaci rodiny a práce či důsledkům rozvodů a rození dětí mimo manželství. Zásadním posunem oproti 90. letům je však obrat k dynamickému přístupu ke studiu rodinného chování a životních drah. Jednou z prvních výzkumných aktivit vycházejících z perspektivy životního stylu

byly projekty Jitky Rychtaříkové a Martina Kreidla⁷, zahájené na samém počátku 21. století, které jako první v českém prostředí použily metody modelování událostí (*event-history analysis*). Možná i díky těmto projektům se perspektiva rodinné dráhy v české sociologii rozšířila a začala být standardním přístupem ke studiu rodinného chování.

Literatura

- Becker, Gary S., 1996: *A Treatise on the Family*. Cambridge (MA, USA), London: Harvard University Press.
- Berger, Brigitte, 2002: *The Family in Modern Age*. New Brunswick: Transaction Publisher.
- Castles, Francis G., 2003: „The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries“. *Journal of European Social Policy* 13: 209–227.
- Easterlin, Richard A., 1975: „An Economic Framework for Fertility Analysis“. *Studies in family planning* 6: 54–63.
- Elder, Glen H., 1985: *Life Course dynamics: Trajectories and Transitions, 1968–1980*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Elder, Glen H., 1998: *Children of the Great Depression*. Westview Press Boulder, CD.
- Fialová, Ludmila, 1996: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Giddens, Anthony, 1992: *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- Chaloupková, Jana, 2010: „Roste variabilita počátků rodinných drah?“ in: Chaloupková, J. (ed.): *Proměny rodinných a profesních startů*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Inglehart, Ronald, 1990: *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Le Play, Frédéric, 1877: *Les ouvriers européens*. A. Mame et fils.

⁷ Jitka Rychtaříková, *Žměny plodnosti a rodinného chování v souvislosti se současnou sociální transformací ČR (2001–2003)*, a Martin Kreidl, *Modely vstupu do manželství v ČR, 1989–2002 (2002–2004)*.

- Macunovich, Diane J., 1998: „Fertility and the Easterlin Hypothesis: An Assessment of the Literature“. *Journal of Population Economics* 11: 53–111.
- Možný, Ivo, 1991: *Proč tak snadno...* Praha: Slon.
- Možný, Ivo, 1999: *Sociologie rodiny*. Praha: Slon.
- Murdock, George P., 1949: *Social Structure*. New York: The Macmillan Company.
- Newman, David M. – Elizabeth Grauerholz, 2002: *Sociology of Families*. Sage Publications, Incorporated.
- Oppenheimer, Valerie Kincade, 1988: „A Theory of Marriage Timing“. *The American Journal of Sociology* 94: 563–591.
- Oppenheimer, Valerie Kincade, 1994: „Women’s Rising Employment and the Future of the Family in Industrial Societies“. *Population and Development Review* 20: 293–342.
- Parsons, Talcott – Robert F. Bales, 1956: *Family Socialization and Interaction Process*. London: Routledge.
- Rychtaříková, Jitka, 2002: „Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě“. S. 107–126 in: Mansfeldová, Z. – M. Tuček (ed.): *Současná česká společnost*. Praha: SOU AV ČR.
- Scott, Jacqueline – Judith Treas – Martin Richards, 2004: *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Sokolová, Věra, 2009: „Otec, otec a dítě: Gay muži a rodičovství“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 115–145.
- Van de Kaa, Dirk, 1993: „Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations“. S. 81–126 in: Beets, G. C. N. (ed.): *Population and Family in the Low Countries 1993*. Lisse: Swets and Zeitlinger.
- Van de Kaa, Dirk J., 1987: „Europe’s Second Demographic Transition“. *Population bulletin* 42: 1.